

Намагаючись сформувати їх корпоративну єдність, влада намагалася усунути конфлікти між міськими і сільськими, молодими й досвідченими, чоловіками і жінками, представниками різних національностей, а також усунути плінність кадрів кваліфікованих робітників.

Головним засобом формування класової єдності були чистки за соціальним походженням серед робітників, що активізувалися внаслідок запровадження паспортної системи у 1933 р.

2. Взаємини у трудових колективах

Розширення соціальної бази формування робітничого класу і проголошення політики «загострення класової боротьби в міру просування до соціалізму» напружило протиріччя на промислових підприємствах. Влиття до робітничої спільноти, що формувалася, носіїв чужої ідеології й психології зумовило численні конфлікти між кадровими робітниками і новачками. Деякі з них навмисно розпалювалися владою, а інші, навпаки, приборкувалися.

Взаємини соціальних груп були досить напруженими. У свідомості відносно нечисленної групи потомствених робітників чітко простежувалося їх уявлення про своє особливе, привілейоване становище на виробництві, домінування щодо нових робітників, які не обізнані з заводським життям. Уявлення мало кастовий характер. Кадрові робітники вважали, що не тільки вони самі, а й їхні діти можуть претендувати на цей особливий статус. Народжені й виховані у робітничому середовищі, вони мали нібито вже через це переваги перед іншими.

Як зазначає російська дослідниця історії робітничого класу С. Дахно, «незважаючи на егоїстичність таких претензій, не можна не визнати їх справедливості. В робітничому середовищі формувалися уяви про промислові підприємства не тільки як джерело коштів для існування, а й про певне етичне середовище, уявлення про трудову, робітничу етику»⁴⁵. Колективне поняття «ми — робітники» визначало як очікувані кадровими робітниками моделі поведінки, уявлення про ставлення до них інших соціальних груп, так і поведінку їх самих на підприємствах.

В радянські часи збереглося пихате ставлення «фабричних» до «селянської мужви», котре панувало у дореволюційний період. У пресі всіляко пропагувався їх ідеалізований образ, наділених позитивними рисами носіїв нового способу життя та прогресивної свідомості. Однак ставлення кадрових робітників до вихідців із села не було однозначним, оскільки, за думкою В. Дахно, мало складну двоярусну структуру. На повсякденному рівні формувалося ставлення до селянина як до особи нехай не ворожої, але другорядної. Кадрові робітники називали тих, що прийшли на виробництво із сіл, «мужвою». Селяни у свідомості робітників вважалися носіями «старого» (свідомості, побуту), тоді як вони — «нового». На іншому рівні селянство сприймалося як складова тріади «робітничо-селянська держава», в основі котрої знаходилося абстрактне поняття влади, яка персоніфікувалася як «партія більшовиків». У даній системі селяни сприймалися як молодші брати. Цьому сприяла політика шефства робітників над ними, котра проводилася в 1920-ті рр.⁴⁶

Із проголошенням політики «ліквідації куркульства як класу» протиріччя між кадровими робітниками та вихідцями із селян загострилися. Влада всіляко

намагалася залучити міських робітників до політичного контролю за колишніми селянами, котрі зазвичай засуджували антиселянську аграрну політику сталінського керівництва. За таких умов у трудових колективах посилювалася політична недовіра кадрових робітників до вихідців із сіл. Як зазначалося в довідці ДПУ УСРР «Про реагування робітників дніпропетровських і одеських заводів на хвилювання селян» від 17 березня 1930 р., вони, які вважали себе «кісткою робітничого класу», у більшості засуджували тих, котрі мешкали в селі, за те, що «селюки», як правило, виступали проти політики розкуркулення і колективізації. Однак в їх політичній недалекоглядності потомственні робітники, котрі дотримувалися принципів патерналістського ставлення до селян, звинувачували не їх самих, а заводські організації, які недостатньо популяризували політику правлячої партії серед новачків, а також радянські органи, котрі не створювали в селах умови для звільнення їх жителів зі-під впливу «куркулів». Під цим насамперед розумілося завчасне, до початку колективізації виселення «глитаїв» із сіл.

Загострення протиріччя між кадровими робітниками і недавніми селянами виявилось у тому, що перші, котрі вважали себе «справжніми робітниками» та презирливо називали тих з свого середовища, які мешкали на селі, «напівробітниками, що прийшли збагатитися на завод», наполегливо пропонували профспілковим і партійним комітетам не обмежуватися пропагандистською роботою, а встановлювати політичний нагляд за ними. Цей нагляд мав здійснюватися «шляхом запровадження систематичних звітів кожного [з тих, котрі проживали на селі,] про те, яку громадську роботу вони там виконують». Щодо мешканців сіл, де відбувалися селянські заворушення, потомственні робітники рекомендували застосовувати більш радикальні, репресивні заходи: від виключення із членів профспілок аж до звільнення з роботи. Кадрові робітники, що проживали в містах, обурювалися тим, «що робітники з сіл не надають необхідної підтримки справі колективізації», та погрожували їм, що не задовольнятимуться «пролетарським осудом підкуркульників, а викинуть їх із заводів»⁴⁷.

«У ворожій класовій позиції» обвинувачувалися не тільки учасники протестних акцій селян, а й ті, котрі їх пасивно підтримували: робітники, які засуджували сталінську аграрну політику або просто утримувалися від осуду цих заворушень. Тому партійні комітети першочергово намагалися взяти під пильний «класовий нагляд» тих працівників заводів та фабрик, які мали дружин — учасниць «бабських селянських бунтів»⁴⁸.

Однак не всі робітники, що мешкали на селі, підтримували односельців. Ті, хто розраховували осісти в містах і закріпитися на виробництві, всіляко намагалися «засвітитися» як активні прихильники сталінської політики. Щоб спромогтися кар'єрного зростання, вони спочатку зраджували односельців, а з часом — і товаришів по цеху, нерідко стаючи таємними інформаторами органів ДПУ. Саме неетичні вчинки таких кар'єристів — безпартійних «висуванців», комуністів та комсомольців — насамперед «щодо свого брата» викликали обурення пересічних робітників і зумовлювали їх негативне ставлення до активістів. Вони нерідко вважали останніх «пройдисвітами» й «паразитами»⁴⁹.

Іноді робітники ототожнювали їх аморальну поведінку з негативними проявами з боку низового партійного керівництва, для якого часто-густо були

властиві такі явища, як грубість, пияцтво, розтрата, презирливе ставлення до «безпартійної маси». У лексиці того часу такі явища називалися термінами «зарватися» та «закомісаритися». Думка про висуванство як про бажання певної частини робітників «влаштуватися на теплому містечку» була надзвичайно поширеною у робітничому середовищі.

Таке ставлення до активістів зумовлювалося також тим, що вони виступали застрільниками численних трудових починів, котрі супроводжувалися підвищенням трудових навантажень без належного матеріального стимулювання, а також громадсько-політичних кампаній, що вимагали все нових відрахувань з їхніх заробітків.

Приховано-вороже ставлення до активістів пояснювалося й просто людською заздрістю. Робітники не могли пробачити їм пільги, отримані від влади, на надання дефіцитних товарів, житла, путівок до санаторіїв та інших соціальних благ, котрих не вистачало для решти.

Антирадянські настрої посилювалися в міру загострення економічної кризи і погіршення матеріального становища робітничого класу. Так, у квітні–травні 1931 р. у зв'язку із систематичними затримками заробітної плати працівники великотокмацького заводу «Червоний прогрес» почали обурюватися, що «радянська країна знущається з робітників, хоче зовсім подавити нас голодом». Вони пропонували вжити заходів, щоб «комуністи з жирними животами стали на роботу на наше місце», бо «далі так жити при радвладі неможливо». У критичних ситуаціях вороже ставлення до активістів нерідко переростало в терор проти них. Так, 7 лютого 1930 р. робітники-страйкарі, що працювали на Шосткінському заводі по виробництву кіноплівки, скинули у канаву свого уповноваженого, який відмовився підписати й передати керівництву підприємства їхню заяву із вимогою збільшити заробітну плату⁵⁰.

У руслі зростаючої конфронтації склалися взаємини кадрових робітників із вихідцями із «буржуазних верств», до котрих влада зараховувала заможних селян, непманів, священнослужителів, колишніх дворян, підприємців і службовців, котрі перебували на службі царату й інших режимів та армій, ворожих більшовикам. Руками потомствених робітників останні наполегливо намагалися очистити соціальний склад персоналу промислових підприємств від «класово ворожих елементів».

Неоднозначними були взаємини молодих і кваліфікованих робітників. Останніх молоді називали «старими» — іноді з повагою, а іноді із співчуттям до їхнього віку. Негативне ставлення окремих ветеранів щодо новачків базувалася на різниці в кваліфікації й виробничому досвіді, у відданості професії. Корпоративна група «старих» різко протиставляла себе молодим, однозначно стверджуючи свою зверхність. Неодноразово у висловлюваннях ветеранів протиставлення себе новим кадрам робітників мало відтінок їх ставлення до селян, представниками котрих молодь в основному і була. Лише нечисленні кадрові робітники об'єктивно оцінювали причини конфліктів із новоприбулими, вбачали у них не «соціально-чужих», які посягали на привілеї «старих», а «братів по класу», яким потрібна допомога. З іншого боку, молоді робітники були незадоволені ветеранами, тими претензіями на привілейоване становище на підприємствах, підвищену оплату праці, побутові запити, які ті висували, а також вважали їх «консерваторами» (у побутовому сенсі цього поняття).

Характер конфлікту між кваліфікованими та молодими робітниками ілюструвала доповідна записка голови ДПУ УСРР К. Карлсона «Про реагування робітників на набір комсомольців на шахти Донбасу» від 14 лютого 1930 р. Вона засвідчила, що деякі ветерани доброзичливо поставилися до молоді, що прибувала на шахти за трудовими мобілізаціями, але інші їй не довіряли. Ті, котрі вітали комсомольський оргнабір, були переконані, що «кадрові робітники мають взятися за виховання комсомольців, які прибули, аби підготувати собі зміну». Вони впевнено запевняли адміністрацію, що будуть всіма силами «допомагати хлопцям, що приїхали, навчати їх працювати й виконувати завдання по вугільній промисловості». Інші ж, котрі сумнівалися у щирості намірів комсомольців «закріпитися на виробництві» або скептично оцінювали таку перспективу через тяжкі умови праці, заявляли: «З комсомольцями трапиться те саме, що і з татарами. Переконаються в поганих умовах на нашій шахті і втечуть!» Деякі з ветеранів вороже зустрічали мобілізованих через боязнь, що новачки досить швидко замінять їх на виробництві. Вони залякували своїх колег, що «через приїжджих розгонять старих робітників», та розпалювали неприязнь до молоді, педалюючи на звичайну заздрість до неї й на незадоволенні першочерговим забезпеченням новоприбулих гуртожитками, спецодягом і талонами на харчування, котрих не вистачало навіть кадровим працівниками. «Як комсомольці — так зразу їм дали чоботи, а наші старі робітники їх по 3–4 місяці не отримують, хіба це правильно при радвладі? Та хіба ми гірші за них? Нас ганяють як вентилятор, а вони приїхали сюди як пани! Ще не встигли приїхати, а їм вже все підготували, про них турбуються, а про нас забули», — обурювалися ветерани.

Деякі зі старожилів намагалися деморалізувати новачків, залякуючи їх тяжкими умовами праці й кепським матеріальним становищем підземників: «Привезли вас сюди, ви погляньте на нас, а ми на вас. Ви скоро покажете хвоста! Ми, старі робітники, і то мало заробляємо, а вам заробітку і тим паче не вистачить, ... у нас на шахті безлад. Досить мовчати!», — підбурювали вони молодих.

Первісно комсомольці не звертали уваги на попередження «стариків» та зухвало відповідали кадровим робітникам: «Нічого, попрацюємо, дядя, тоді побачимо!» Проте дуже скоро майже всі вони не витримали важкої фізичної праці в шахті й під різними приводами почали ухилятися від підземних робіт, не звертаючи уваги на догани комсомольських комітетів та загрозу бути виключеними із лав ВЛКСМ⁵¹.

Щоб допомогти молоді влитися до виробничих колективів, партійні, комсомольські та профспілкові організації намагалися організувати шефство ветеранів над прибулими й налагодити культурно-виховну роботу серед них за місцем проживання через активістів, котрі мешкали в тих саме гуртожитках, де оселялися нові робітники⁵².

Складними були стосунки між робітниками і керівництвом підприємств. Ставлення до управлінців зумовлювалося низкою чинників: некомпетентним виконанням адміністративних функцій, пов'язаних із примусом робітників до праці; відсутністю до кінця 1920-х рр. єдиноначальності на підприємствах, яка обумовлювала звичку обговорення розпоряджень адміністрації у трудових

колективах; непролетарським соціальним походження багатьох керівників й навіть їх виглядом, який контрастував із зовнішністю робітників. Всі управлінці й навіть «червоні директори» зазвичай розглядалися робітниками як експлуататори, котрі посягали на їхні інтереси і привілеї, та вважалися «чужинцями».

Після «шахтинського процесу», що став сигналом до розпалювання класової ворожнечі проти «буржуазних» фахівців, у виробничих колективах загострилися настрої, які отримали назву «спецеїдівські». Оскільки в повідомленнях радянської преси про «зłodіяння шахтинських шкідників» лейтмотивом звучало звинувачення у побитті й залякуванні пролетарів, організації нещасних випадків на виробництві, котрі викликали смерть робітників, відповіддю на такі публікації були пропозиції про «застосування найсуворіших заходів до винних»⁵³.

Внаслідок цього до кінця року тільки на підприємствах гірничої промисловості Донбасу було знято з роботи 152 господарники: із них 82,7% — за звинуваченням у грубому поводженні із робітниками, а 22,3% — в «обрахуванні та неправильному визначенні заробітної плати»⁵⁴.

Зверхньо-зневажливе ставлення робітників до інтелігенції переростало в пряму агресію. Під впливом «шахтинського процесу» почастишали випадки самосудів над адміністративно-технічними працівниками (ІТП), які вважалися головними винуватцями підвищення нормування праці без належного матеріального заохочення⁵⁵. У звітах ДПУ не тільки почастишали повідомлення про вивіз адміністрації на тачці за ворота підприємств, а й з'явилися інші, більш тривожні — про терористичні замахы й акти проти інженерно-технічних працівників з боку робітників. Найчастіше — як відповідь порушників трудової дисципліни на адміністративні стягнення, що на них накладалися адміністрацією. Один з таких випадків трапився 21 лютого 1930 р. на руднику № 5 Горлівського рудоуправління тресту «Артемвугілля»: лісогін Павлов, якого не допустили до роботи за прогули, на смерть забив техніка Тарасова⁵⁶.

Прояви насильства робітників над спецами отримали в Україні загальну назву «кузовщина» за прізвиськом робітника мартенівського цеху Таганрозького металургійного заводу Кузовкіна, який побив інженера Петрова⁵⁷. Щоб стримати агресію пролетарів, влада влаштувала низку показових судових процесів над вбивцями та кривдниками ІТП. Зокрема в Україні було влаштовано суд над Кузовкіним⁵⁸. Однак такі суди були нечисленними, хоча на багатьох підприємствах були свої Кузовкіни.

Негативне ставлення у робітників складалося і до представників нижчої адміністрації (майстрів цехів, бригадирів, а також охоронців, нормувальників, обліковців). Робітники, як і до революції, вважали їх наглядачами.

Напруженість у взаєминах між майстрами й робітниками посилювало запровадження на виробництві принципу єдиноначальності, який розширив адміністративні права перших. Другі зустріли це нововведення вороже, як наступ на свої права. На заводах і фабриках почастишали конфлікти між робітниками й майстрами, котрі нерідко супроводжувалися побиттям, а іноді вбивством останніх. Влада намагалася представити такі вчинки як прояви контрреволюційних дій «куркулів» і «підкуркульників» — симулянтів та рвачів, що проникли на виробництво й не бажали працювати. З ініціативи партії явища моральних і фізичних знущань над майстрами з боку пролетарів отримало назву «колобу-

хівщина», за прізвищем сезонного робітника, заможного селянина-хуторянина Колобухова, котрий у грудні 1929 р. вбив на Щербинівському руднику висування-десятника⁵⁹.

Уяву про поширення конфліктів між майстрами та пролетарями на початку першої п'ятирічки дає таблиця, що фіксує ці прояви, зокрема на Риковському металургійному заводі⁶⁰.

Випадки «колобухівщини» на Риковському заводі у 1927/28–1928/29 рр.		
	1927/28 р.	1928/29 р.
Образа майстра дією	34	53
Образа майстра словом	67	126
Хуліганство в цеху	102	211

З часом до «колобухівщини» почали зараховувати всі прояви порушення трудової дисципліни (невиконання або недоброякісне виконання робітниками розпоряджень адміністративно-технічного персоналу, їх запізнення чи передчасне залишення роботи, прогули із неповажних причин, пияцтво й сон на робочому місці).

У відповідь на вороже ставлення з боку трудівників, яке проявлялось у порушенні трудової етики, — неповазі до цехової адміністрації, невиконанні її розпоряджень та навіть знущаннях над майстрами та начальниками цехів, що вважалося неприпустимим у дорадянські часи, майстри-висуванці, яких підтримували адміністрація, партком та завком, застосовувала проти таких «товаришів» по цеху найсуворіші адміністративні стягнення. На противагу їм «старі» майстри, котрі боялися бути обвинуваченими у «класово ворожому» ставленні до робітників й не бажали псувати з ними взаємин, «робили все так, щоб усі були задоволені»⁶¹. В результаті, «незважаючи на розмови про єдиноначальність, самої єдиноначальності, за спостереженням інформаційно-оперативного відділу ДПУ, не відчувалося»⁶².

Такому становищу сприяло потурання партійних і профспілкових комітетів кривдникам майстрів: у ліпшому випадку їх переводили у інший цех, але найчастіше залишали безкарними⁶³.

У 1930 р. в зв'язку з масовим поширенням безчинств робітників проти низової адміністрації та інженерно-технічних працівників уряд запровадив кримінальну відповідальність за їх побиття та вбивство. Саме тоді було влаштовано показовий судовий процес проти «куркуля» Колобухова⁶⁴.

За оцінкою ДПУ, більшість робітників, які засудили вчинок Колобухова, сприйняли позитивно рішення суду про застосування проти нього вищої міри покарання. Однак були й ті, хто висловив з цього приводу жаль. Вони вважали, що «Колобухова потрібно виправляти, а не розстрілювати, бо він ще молодий і несвідомий, бо більших злочинців не розстрілюють» та обурювалися тим, що «робітники гинуть за копійки і ніхто [на це] не звертає уваги, а вбили десятника, що знущався над робітниками, так всіх на ноги поставили». «Не такий чорт

страшний, як його малюють, — казали вони, — [бо] тут занадто багато створили шуму». Противники кримінальної відповідальності пропонували застосовувати проти кривдників майстрів більш м'які заходи, обмежуючись моральним впливом.

Кампанія боротьби із саботажниками проводилася на двох «фронтах»: не тільки проти працівників, котрі опиралися запровадженню єдиначальності, а й у середовищі самих майстрів. Тих, хто йшов за робітниками, звинувачували у потуранні прихильникам «правого ухилу», «куркулям» та «підкуркульникам». Їх переводили в робітники чи навіть звільняли з підприємства⁶⁵.

На заводах та фабриках зберіглася дискримінація жінок. Ставлення до них, як до другорядної робочої сили, зумовлювалося не тільки їх низькою кваліфікацією і нетривалим виробничим стажем, а й упередженим ставленням майстрів, начальників цехів та чоловіків-робітників, котрі заважали їм працювати на підприємстві та набувати кваліфікацію⁶⁶.

Однак завдяки більшій дисциплінованості та терплячості робітниці поступово доводили адміністрації, що можуть працювати не гірше за чоловіків, чим викликали їх незадоволення. Жінки нерідко заступали тих з них, котрих звільняли за прогули та інші порушення трудової дисципліни, а також внаслідок класових чисток. Як зазначалося в політичному зведенні інформаційного відділу ЦК КП(б)У про запровадження жіночої праці у виробництві, в 1928 р. між робітниками та робітницями виникала «конкуренція за вільний верстат». Перші звичайно обурювалися тим, що другі претендували на їхні робочі місця й зазначали, що «жінки взагалі не мають працювати, доки є безробітні чоловіки»⁶⁷.

Негативну оцінку з боку багатьох робітників діставав сам факт праці жінок на підприємствах важкої промисловості й оволодіння ними чоловічими професіями. На їх думку, останні були спроможні «тільки плести панчохи та мереживо»⁶⁸. Робітники вважали, що призначення жінок — вести домашнє господарство і виховувати дітей.

Претензії до трудівниць диференціювалися на цілком об'єктивні — невиходи на роботу з причини хвороби дітей, пологів та фізіологічних особливостей їх організму, — і достатньо абсурдні — флірти, що призведуть до скандалу навколо жінок, а то й апелювання до їх нібито низького інтелектуального потенціалу та нездатності набувати кваліфікацію. Чоловіки-чорнороби обурювалися тим, що кваліфіковані робітниці заробляють більше за них. «Для жінок 60 руб. — розкіш, — вважали вони, [а] великий заробіток їх псує»⁶⁹.

Тим часом керівники середньої ланки — майстри і начальники цехів — теж позбавляли жінок-виробничниць можливості набувати професійну кваліфікацію. Так, на одеському суднобудівному заводі ім. А. Марті було встановлено нерівні умови отримання вищого розряду для жінок та чоловіків. Перші мали в обов'язковому порядку пропрацювати не менше 2–3 років, щоб його отримати, у той час як для других це залежало не стільки від трудового стажу, скільки як від якості виконання планових завдань. Через зневажливе ставлення до працівниць як до зайвої робочої сили або через навмисне перешкоджання набуттю ними виробничої кваліфікації, останніх нерідко прикріплювали то одного, то до іншого майстра, іноді змінюючи наставників до п'яти разів на рік⁷⁰.

Упереджене ставлення до себе зазнавали й дівчата-підлітки, котрі намагалися набутися виробничим навчанням у школах фабрично-заводського учнівства. Під час відбору до закладів ФЗУ перевага звичайно надавалася хлопцям. «В той час як хлопчиків навчають, дівчатам заважають навчатися», — обурювалася з приводу такої дискримінації одна з учасниць наради робітниць-висуванок, що відбулася 1928 р. у Кривому Розі⁷¹.

Однак ті, котрим поталанило потрапити до лав «фабзайчат», як ласкаво називали учнів шкіл ФЗУ, отримували виробничим навчанням, долаючи невинуваті труднощі, — нерідко їх навчали в третю зміну вночі, коли інтенсивність виробництва зменшувалася та звільнялися окремі верстати, причому, щоб скористатися ними, дівчатам доводилося стояти у черзі. Після закінчення навчання випускниць ФЗУ часто-густо не приймали на роботу за фахом⁷².

Крім того, робітниць цих закладів майже ніколи не висували на адміністративну роботу, навіть на виробництвах із переважанням жіночої праці. Так, на Харківському канатному заводі, де 86% робочої сили становили трудівниці, цехова адміністрація повністю складалася з чоловіків. Не набагато краща ситуація існувала на трикотажній фабриці, де лише дві жінки займали посади завідувачів відділів та одна — посаду завідувача виробництвом одного з цехів. Коли ж виробничниць врешті-решт висували на керівну роботу, чоловіки-майстри неохоче вводили їх у курс справ або взагалі відмовлялися передавати їм свій досвід⁷³.

Намагаючись витиснути жінок із виробництва, майстри нерідко навмисно погіршували умови їх праці. Наприклад, на Костянтинівському скляному заводі тих, котрі поверталися після хвороби, ставили на більш шкідливі роботи. Іноді трудівниць змушували працювати підряд три зміни або тільки в нічні зміни чи понаднормово. До понадурочних і нічних робіт залучали навіть вагітних та жінок-матерів. Нерідко їм доручали переносити важкі ваги (більше 20 кг), що заборонялося законодавством. Взагалі жіноча праця застосовувалася там, де була найменша механізація. До того ж, на роботах, де можна було працювати сидячи, вони нерідко працювали стоячи. Як правило, жінки забезпечувалися спецодягом тільки після чоловіків. Жінкам часто-густо не надавали перерв для годування дітей-немовлят, але нерідко вони самі (ті, котрі працювали на відрядних роботах) відмовлялися від них, щоб заробити більше. Оскільки їх всупереч законодавству могли звільнити через хворобу або після народження дитини, чи перевести на низькооплачувану роботу, вагітні жінки намагалися не йти в декретну відпустку. У тарифні відпустки працівниць часто-густо відправляли в несприятливі для відпочинку пори року або взагалі не надавали їм відпусток. Нерідко жінки отримували нижчу плату за виконання однакової роботи з чоловіками. Траплялися випадки, коли майстри оформлювали собі наряди за роботу, виконану його підручними із робітниць. Виробничниць, які перевиконували планові завдання, могли не заносити до списків ударників. У роки індустріалізації більшість жінок працювала на неперестиглих і неприбуткових роботах, у несприятливій психологічній атмосфері. Набули також поширення факти сексуального насильства над ними⁷⁴.

Незважаючи на опір чоловіків, жіноча праця завдяки підтримці влади досить активно впроваджувалася у виробництво. Якщо наприкінці 1920-х рр. робітниці

становили 12,2% працівників фізичної праці у важкій промисловості УСРР, то в 1933 р. — вже 25%⁷⁵. Такими ж темпами зростав кваліфікаційний рівень робітниць підприємств групи «А»: у 1929 р. кадрові становили 15% усіх робітниць, а у 1936 р. — вдвічі більше — 30%⁷⁶.

В умовах економічної кризи посилилися міжнаціональні конфлікти. Зокрема про «значне зростання фактів антисемітизму у робітничому середовищі» повідомлялося в огляді інформаційного відділу ЦК КП(б)У від 19 січня 1929 р., надісланому до політбюро ЦК КП(б)У. Керівник цього відділу Сегалович звернув увагу «не тільки на зростання відкритих проявів антисемітизму, а й на їх щораз загрозливіший і зліший характер». За повідомленням окружних парткомів, носіями антиєврейських настроїв була «та частина робітництва, яка пов'язана з селом, має багато родичів на селі». Тому прояви антисемітизму найчастіше фіксувалися на підприємствах із високою питомою вагою вихідців із селян — «цукроварнях, а також копальнях Донбасу»⁷⁷.

Через національну неприязнь десятники-українці й росіяни направляли євреїв на найтяжчі ділянки виробництва або не давали їм постійної роботи, ганяючи з місця на місце, іноді до десятка разів за робочу зміну. Євреїв кривдили у зарплаті, нерідко не записуючи наднормативні роботи, а іноді зменшуючи виробіток нижче за норму, незважаючи на її перевищення⁷⁸.

Боячись конкуренції з євреями, котрі мали вищий освітній рівень, робітники-українці та росіяни намагалися «витиснути» їх з виробництва. Так, на Лучацькій цукроварні Білоцерківської округи, де було прийнято на роботу багато єврейської бідноти, місцеві селяни, що працювали на цьому підприємстві, почали активно виживати новачків. Більше того, вони загрожували розправою односельцям, які надавали євреям житло. Так, перед початком виробничого сезону на стовпі оголошень поблизу сільради з'явилася листівка, у котрій повідомлялося, що коли «хтось прийме жида на квартиру, того хата піде димом». Листи аналогічного змісту отримали і селяни, в яких вони вже оселилися. Через таку «гостинність» прийшли євреї не могли знайти житло. Але місцеві селяни не обмежувалися погрозами й час від часу нападали на них та били⁷⁹.

Робітники-євреї постійно зазнавали знущань і в індустріальних виробничих колективах. Їм погрожували фізичною розправою, а у разі непокори нерідко застосовували силу проти них. Так, на Шепетівській цукроварні ім. Ланцюцького робітника-єврея, котрий відмовився виконувати найтяжчу роботу, розлючені антисеміти почали кидати з кутка в кут. На шахті ім. Ілліча вони примусили євреїв під час спуску постійно повторювати слово «кукурудза», а коли один із них запротестував, почали його залякувати: «Пустимо кліть на холостий хід і тебе розчавить!»⁸⁰.

Антисеміти проводили активну агітацію за виживання євреїв із заводів та фабрик. Провокуючи незадоволення робітників їх залученням до індустріальної праці, вони звинувачували адміністрацію у витискуванні українців з підприємства задля звільнення робочих місць для євреїв і під антисемітськими гаслами підбурювали робітників проти передплати на позику індустріалізації. «Позапроваджували жидівські зміни!», «Навіщо давати гроші на позику, коли на наступний рік будуть працювати на цукроварнях лише жиди!», — зазначали вони.

Але моральним терором антисеміти не обмежувалися. Ті, які займали посади майстрів, примушували помічників й учнів знущатися над євреями,

застосовуючи фізичну силу. Так, на Вовчанській цукроварні в Проскуріві під впливом такого горе-наставника один з підлітків-учнів мовби ненароком по декілька разів обливав їх окропом. Акти кримінального знущання над робітниками-євреями систематично фіксувалися на багатьох заводах і фабриках. У Мелітополі на заводі «Червоний прогрес» підлітку-єврею «товариші» по цеху, «жартуючи», кинули в обличчя металевий обрізок, а для того, щоб звинуватити бідолаха у розкраданні державного майна, навмисно підкидали йому в кишені заводські інструменти, які виявляла охорона на прохідній. На зінов'євському заводі «Червона зірка» антисеміти розбили голову робітнику-єврею заліззякою, вигукуючи: «Ми не боїмося жидів!» Аналогічний злочин було скоєно антисемітами у штреку шахти Ілліча: робітника-єврея навмисно поранили шматком породи. На Лучацькій цукроварні в Білій Церкві їм обмазували обличчя дьогтем, душили й били їх, а на Брацлавській цукроварні одного із них двічі, «жартуючи», кидали у піч⁸¹.

Юдофобські настрої в трудових колективах звичайно поєднувалися із антибільшовицькими⁸², оскільки у вищих ешелонах влади залишалася вагомою частка євреїв, незважаючи на політику українізації. Поєднання національної нетерплячості та антиурядових настроїв засвідчує зміст антисемітських листівок. Зокрема в одній із них, що з'явилася 14 лютого 1930 р. на руднику ім. Титова Лисичанського рудоуправління в Артемівській окрузі, було написано: «Давайте, брати, прошу відкрити очі та викинути всіх жидів з наших правлінь та вирізати їх та наших комуністів! Товариші, ми страждаємо, голодуємо! Геть, геть жидів, тоді врятуємо Росію! Хай живе друга революція! Досить гнобити селян! Досить [свавілля] комуністів!»⁸³.

У відповідь на кампанію боротьби з антисемітизмом, котра мала зупинити його зростаючу хвилю, юдофоби відповіли контрзаходами. В робітничих селищах, на заводах і фабриках з'явилися листівки із закликом до робітників «протестувати проти заходів радянської влади в боротьбі з антисемітизмом»⁸⁴.

Об'єктом національного цькування у трудових колективах, що склалися переважно з українців, були представники й інших етнічних меншин, яких принизливо називали «інородцями». Зокрема на шахтах Донбасу постійно знущалися над робітниками-татарами. У 1930 р. шовіністи з шахт № 11 і 12 Дзержинського рудоуправління, де працювали татари, довели їх до того, що вони почали звільнятися, щоб працевлаштуватися на іншому руднику.

За визнанням гірничої адміністрації, на шахтах періодично траплялися конфлікти не тільки між українцями та татарами, а й українцями і росіянами⁸⁵.

Неоднозначними були відносини між радянськими та іноземними працівниками, котрі працювали на вітчизняних підприємствах. Як і взаємини з вихідцями із селян, вони будувалися на двоярусному рівні. З одного боку, радянські робітники відчували абстрактну інтернаціональну спорідненість з іноземними «товаришами по класу», але з іншого, — свою вищість над пролетарями «капіталістичних країн» як представники «класу гегемону», який, за їх уявою, мав стати «провідною силою світової революції» та був «творцем нового соціалістичного суспільства». На стосунки іноземних і місцевих робітників впливали й звичайні людські почуття.

Часто радянських трудівників дратували висока освіченість і дисциплінованість іноземців. Після поставки перших партій закордонного обладнання на

заводи та фабрики багато вітчизняних кадрових робітників відчуло справжній шок, коли з'ясувалося, що вони неспроможні працювати за західними стандартами й не знають, з котрого боку підійти до імпоротної автоматичної техніки. Результатом став бойкот щодо переймання досвіду по оволодінню закордонним обладнанням. В той же час іноземні нерідко влаштовували конфлікти з приводу поганой організації праці, щоб привернути увагу адміністрації до цієї проблеми⁸⁶.

Ставлення кадрових робітників до вихідців з інших соціальних верств і груп у цілому будувалося на основі спорідненості або розрізненості способу їх життя й трансформувалося впродовж 1930-х рр. Основною тенденцією цього процесу було неухильне розширення негативного сприйняття робітниками представників інших соціальних верств та груп, посилення агресії проти «чужинців» при одночасному зростанні домагань. Загострення соціального протистояння нерідко переростало у конфлікти, часто в формі терористичних, кримінальних актів, причому нерідко, як це було у випадку з дихотоміями «робітники — заможні селяни» та «робітники — непмани», — за сприяння влади.

3. Приборкання «гегемона»

З ліквідацією безробіття і проголошенням загальної зайнятості населення виникла необхідність застосування неринкових механізмів соціально-трудового примусу. Методи залучення працівників до найманої праці залежали від їх політичної благонадійності, соціального походження і ступеня індустріальної значущості виробництва. Поновлюючи примусову працю, сталінське керівництво врахувало невдалий досвід запровадження загальної трудової повинності та організації виправно-трудовах таборів у 1920 р. і діяло обережніше за ленінське, крок за кроком обмежуючи право робітників на вільну працю, та день за днем розширюючи коло «ворогів народу», які мали залучатися до виправно-трудовах робіт.

Масове застосування примусової праці кримінальних і політичних ув'язнених на індустріальних новобудовах започаткувала постанова ЦК ВКП(б) від 27 липня 1929 р. про відправлення до виправно-трудовах таборів всіх засуджених до позбавлення волі терміном більше 3 років. У тому ж році було затверджено іншу директиву про створення цих таборів переважно у віддалених місцевостях країни з метою «засвоєння необжитих територій».

Поряд з органами ізоляції до зазначеної трудової системи також входили «Бюро виправних робіт» (так звані БІРи — *рос. аббревіатура*) Наркомату юстиції. Їх завданням було забезпечення виконання судових рішень щодо тих із них, які засуджувалися до відбuvання примусових робіт без позбавлення волі. З їх складу 97,3% мали працювати за місцем основної роботи, а решта — у так званих «спецпоселеннях» — місцях, які визначалися органами НКВС. На початку 1930-х рр. основний контингент таких поселень становили розкуркулені. За перше півріччя 1931 р. в СРСР до них було депортовано близько 100 тис. родин (427 тис. осіб)⁸⁷.

Об'єднання в 1934 р. виправно-трудовах таборів та «спецпоселень» до єдиної системи ГУЛАГ поклало початок створенню у Радянському Союзі потужної індустрії примусової праці.